
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A KALANGYA KÖLTÉSZETE

UTASI CSABA

„SZEGÉNYEK VAGYUNK”

„Nézzünk már végre egyszer szembe az igazsággal!” — zúdul föl 1935 elején Szirmai Károly¹, s már-már neurotikus alkatra valló, komor pátozzsal bekezdéseken át bizonygatja, mennyire szegények vagyunk. Szegények tehetségekben, művekben, igényekben egyaránt. Észrevételei, főként a költészetet illetően, elevenbe vágnak, hiszen a húszas évek föllendülése után, a harmincas évek derekán mind nyilvánvalóbb a feltart-hatatlan elszegényedés és kiszikkadás. Hiába tűnnek föl új tehetségek, s hiába szegődnek időnként Szirmai mellé kisegítőként a *Kalangya* világ-nézetétől, eszmei irányultságától távol álló költők is, líránk nagy átlaga az egyéni bánatok és örömök csigaházába húzódik, s valós belső feszült-ség híján suta poétikai gesztusokkal bukdácsol a kötött formák között, vagy ha nem, hát köznyelvi sémák igénybevételével halmozza a szabad verseket, melyeket éppen korlátlan „szabadságuk” tesz érdektelenné.

Az emigráns költők hazatérte s az avantgarde líra utolsó hullámainak elcsitulása után költészetünknek szinte újból kell kezdenie mindent. A *Kalangya* indulásakor még világít ugyan Csuka Zoltán fárosza, de az „új művészeti törekvések” nemrégii rendíthetetlen híve, Arató Endre már nemigen kiálthatná világgá újra: „Túl a politikán, lapok jajgató vezér-cikkein, költőcskéik sóhajtozgató fohászkodásain, a kétségbeesett kóruson túl akadt egy ember, aki a mai döglődő depresszióban bátor hitével ki tudott állni az ember örömos életéért.”² Nem kiálthatná világgá, mert épp a fohászkodás időszaka közelít, a depresszióé, melyet a folyóirat köré tömörülő költők közül senki sem tud hitelesen megörökíteni. S hogy a baj nagyobb legyen, a nemrég fölfedezett reménységek egy része is megtorpan, nagy-nagy időközökben jelentkezik csupán, vagy olcsó érzelmi-ségbe süppedve, rövidesen elhallgat.

¹ *Irói felelősségem*, K. 1935. 3. sz.

² *Fundamentum, Út*, 1924. Újabbán: *Márciusi zsoltár, a jugoszláviai magyar avantgarde költészete*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973. 201. l.

Adorján András, kkit Szenteleky „könnyed verselőnek” tartott, váltig bízva benne, hogy „szélessége, felületessége idővel lehuлл róla”, és „fog még értékesebb, mélyebb tűzű dolgokat is küldeni”³, s akiről még halála előtt is úgy vélekedett, hogy „azon a csapáson” halad, „amelyet én jellöltem meg”, rövid néhány év alatt a teljes kiürültség állapotába jut. Egész oldalas, nagyobb betűtípusból szedett verseivel kiemelt költőként már az induló *Kalangyában* ott látjuk, amint valóban „könnyedén” rígmusokba szedi a mulandóság fölötti bánatát, szomorkás lefékezetségét, tétováságát. Nyilván rejtély is maradna, hogy mit kedvelt Szenteleky ezen a bágyadt, egyhangú, színtelen húrpengetésen, ha Adorján András nem üti le azt a földünkhez ragaszkodó, áhítatos hangot is, amely majd Fehér Ferenc költészetében teljesebbé ki évtizedek múltán:

Tomboló vihar idegenben
üti-veri eltévedt lelkem
s hazavágyó akácsszívemben
mosolyognak már a jövő napok
köszöntenek ismerős csillagok
susog a Tisza, hívogat egyre.

Hiába megyek akármerre
Hegyek közé, napfényes délre
Tengerre, nagyváros szívébe
visszahív a gömbakácok lombja
s belenevet minden álmomba
a sok ringó, sárga búzalkalász.⁵

A felhőtlen nosztalgiaának és tájszeretnek ilyenféle hajtásaiból igazi nagy költészetet nemigen lehet kilombosítani, ám kellő útmutatás mellett Adorján András talán mégis eljuthatott volna a bensőségesség standardabb formáihoz. Minthogy azonban Szirmai Károly elsősorban a tényekre ügyel s nem a virtuális mozzanatokra, mint Szenteleky, aki épp a lehetőségek nevében bőkezűen bizalmat is tudott előlegezni a feltörekvő erőknél, Adorján András támasz nélkül marad. Bár az inercia törvénye szerint tovább publikálgat, a sors iróniájaként épp akkor jut mélypontra, midőn pályája látszólag erőteljesen felfelé kezd ívelni. A Szenteleky Irodalmi Társaság 1934 februárjában megtartott első nyilvános ülésén „székkfoglalólól” fölolvastott versei ugyanis már egészen egyértelműen egy távlataitól megfosztott dilettánst mutatnak,

³ 1931. január 26-án Fekete Lajosnak írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 194. l.

⁴ 1933. május 15-én Draskóczy Edének írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 364. l.

⁵ *Hazafelé küldöm*, K. 1932. 5. sz.

Köszöntelek mosolyos tavasz
 ugye felkeresel még engem
 hisz még annyi sok szépet rejtek
 bizakodó, szegény szívemben —

énekli az egyikben, a másikban pedig, a fiatal Ady *Sirasson meg* című zsengéjére asszociáltatva, de attól messze elmaradva, a fiúi ragaszkodást szólaltatja meg önsajnálaton:

Kicsi koromban régen megszóltam
 s azóta is imádkozom érted
 áldott legyen minden-minden lépted
 de itt-ott mégis megbánulaik talán
 bocsáss meg nekem
 boros fiadnak
 édesanyám.

Hibás vagyok, de nemcsak én magam
 bűnös még a gondoltohozó élet
 bánat, kín, jaj, átkok, szenvedések
 s könny is csillog néha két szemem falán
 csak te nem látod
 rejtem előled
 édesanyám.⁶

Ezután már csak elhallgatni lehet. S valóban, 1935-től fogva Adorján András verseivel egyetlenegyszer sem találkozhatunk többé a *Kalangya* hasábjain.

Hasonló tüneteket mutat Szenteleky egy másik felfedezettjének, Sziráky Dénes Sándornak a verselése is. 1929 elején küldi be első költeményeit a *Vajdasági Írásnak*, s azonnal felhívja magára a szerkesztő figyelmét. „Nagyon erős és ígéretes tehetség, kinek négy szép verse vár közlésre. Ő a legnagyobb fiatal tehetség, aki eddig feltűnt” — lelkesedik Szenteleky⁷, s a folyóirat februári számában közli is mind a négyet. A költő a kis sorozatban előbb a világ gondjait veszi számba, s bizakodó derűlátással konstatálja, hogy nincs nagyobb baj, hisz a mindenhová látó, „ezerjőval áldott Isten” nem alszik, „csak elszunnyadt” (*Az Isten éjszakája*), a kedvesét szólongatja és biztatja, simogassa csak homlokát, „mialatt én kiélezett ujjaimat / a mellembé szúrom / és kitépek onnét egy bonyolult világot” (*Hűsited a homlokom*), majd a kételkedő Káin és a hívő Ábel ellentéteire variál (*Káin—Abel harc*). Mindez nemigen haladja

⁶ *Tavasz és Édesanyámnak* c. verséből, K. 1934. 3. sz.

⁷ 1929. január 22-én Fekete Lajosnak írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 116. l.

meg a műkedvelői szintet, s csak a negyedik versben (*Poéta inspiratus*) tör föl néhány olyan sor is, amely a lélek megbolygatottságáról és nyitottságáról tanúskodva, távlatokat sejtet:

Mi ez az űzöttség? Mi ez a nyugtalanság?
Jaj, korbácsoló kívánckozás üldöz helyről helyre,
idegesen sankall, —
minden reggel elindulok,
hogy felhágjak egy hegyre,
estére összeázva, elcsigázva
térek meg egy völgyi házba.

Csak megtudnám valahogy a célokat!
Ha rájönnék, hogy mi vonz,
hogy ki vagy mi az a láthatatlan hatalom,
mely lélegzetem számát felfokozza,
belemankol
vérreltelt, fiatal szívembe
s úgy összeszorítja, hogy azt hiszem,
végem!

Szenteleky alkalmasint éppen az életnek ezek a „nevet nem kapott kérdései”⁸, a célkeresés, a nyugtalanság, a hegycsúcok utáni mindennapi láz jelzetei ragadták meg, s bár csakhamar rá kellett ébrednie, hogy Sziráky Dénes Sándort nem tudja az általa kijelölt csapásra téríteni⁹, továbbra is egyengetni próbálta útját. Neve már a *Kalangya* koncepciózusan megszerkesztett első számában fölbukkan, s később is megjelenik tőle egy-egy fáradt, mind sztereotípebb nyelvi fordulokat sorjázó, meditatív vers. Szirmai Károly azonban ki-kihagyó ihletének ezen utórezgéseire sem számíthat már. Sziráky Dénes Sándor 1934-ben elhallgat, s a szigorú szerkesztő mindössze annyit tehet, hogy amikor a költő egyetlen könyve elhagyja a sajtót „mutatóul” közzétesz belőle néhány verset.¹⁰

⁸ Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig*, Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1968. 221. l.

⁹ „... erősen egocentrikus életszemlélete nem is engedi meg, hogy megértse azt a szándékot, ami az egész ügyből kicsendül: az önálló vajdasági könyvkiadást és a belekapcsolódást az általános magyar irodalomba” — írja Radó Imrének 1931. decemberében (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 235. l.), majd nem sokkal később, 1932. elején újra kifakad ellene: „Nem várok elismerést, hiszen munkámat senki sem tekintheti át, még megértést sem várok, de ezek a felületes, fitymáló megjegyzések fájnak. Kristálynak, Magisternek, Szirákyknak és Czakó Tibornak már mégis illene tudni, mi az itt: irodalmat csinálni és írótakat nevelni...” (1932. február 25-én Fekete Lajosnak írt levelében, *Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 248. l.)

¹⁰ A „napokban megjelent” *Minden új a nap alattból* Szirmai Károly a *Káin — Abel* harcot, a *Kiújuló erdők misztériumát*, a *Bácskai farméletet* és a *Teatr* választja közlésre (K. 1936. 8. sz.).

Bencz Boldizsár *Kalangya*-beli szereplése talán ennél is meggyőzőbben példázza líráink visszaesésének folyamatát. Szenteleky munkatársainak legszűkebb köréhez tartozik ő is, az indulás pillanatában Csuka Zoltánnal együtt társzenkesztője a folyóiratnak, s munkakedvének bizonyoságaként nem kevesebb, mint tizenkét verset publikál az első évfolyamban. Szinte számról számra zuhogtatja az olvasóra a megőrült világnak, a „feltoporzékolt káosz” értelmetlenségének, „szabadakarattal megvert lelkünk” vonaglásának sötét képeit, melyek mögött a változtatni nem lehet kínja feszül mind a nagyvilág, mind a szűkebb környezet vonatkozásában.

Bujkált, mint éjjéli idegen,
s ha találkozott még józan füllel,
megtárta előtte a jövőt,
savanyú éjszakák ízével, irombán
süllyedő hajónak mondott minden társadalmat
és ezt a piperés világot —
s a józanok vont szemöldökkel
ráégették a szörnyű pecsét tüzes sebet:
az örült! —

írja egy helyütt¹¹, mintegy azt sugallva, hogy feje tetejére billent a világ, hisz a bornírt józanság, ahelyett, hogy felismerné létünk determináltságának iszonyatát, hígvelejtésége jeleként ismételten megbélyegzi és kiközösíti a látókat, kőknek igazságait azonban utólag, és persze már hiába, mindig alátámasztja a történelem.

Egy, a fejlődés aufklérista és racionalista eszméjétől végérvényesen eltávolodott kétkedés, egy jellegzetesen XX. századi dezillúzió uralja tehát Bencz Boldizsár lírai magatartását, miként azt *Hiteromboltak* című „kantátája” is beszédesen bizonyítja.¹²

A művet a Spherák kórusa indítja és zárja, a keretben pedig az Ember a Halállal és a Háborúval vív merőben egyenlőtlen küzdelmet: nem-hogy nem tudja legyűrni őket, de az élet értelmét sem leli meg végül. Már első szavai mély válságáról tanúskodnak:

amit kaptam nem örökkévaló
s a hit, amit belém oltottak az ágyrajáró
őseim ezredévek oktalán gyönyörén, bűn volt
s csak szövevényes bolond véletlen a jöttöm
és keserű álom az, hogy élek.

A következő szegmentumban feltűnő Halál, ki évezredek óta egykedvűen tördeli az „Idők ágait”, túllendíti az Embert létének magánjellegű

¹¹ *Az örült*, K. 1932. 8. sz.

¹² K. 1932. 4. sz.

gondjain, s az emberiség sorsára irányítja tekintetét. Vajon mi vár ránk, „beláthatatlan sír” vagy „emberválónk dicsőséges völgye”? — teszi föl magának a kérdést, ám még mielőtt bármilyen választ adhatna, közbelép a „tömeghalál és dögvész” hitű Háború is, és „vak átkaival” a jövőendő küszöbére” áll. Nincs kitérés, az Embernek újra végig kell álmodnia az „ember tragédiáját”, s ebben az álomban az a legfontosabb részlet, ahol a költő a maga jelenére vet fényt:

Pányváravert hétsovány esztendő vesztegel itt,
már nincs csoda!
lombjátépett milliárd tölgy reszket
viadalra kelve az aszott földdel,
kétségbe már nem ejt semmi,
megfásult hitben
ólmodoronggal szembevágunk a jövővel
s a világ felgyújtott négy sarkának
egyenlítőre csapó lángkévéje
világítson a mi Időnk mocskos dagályára.

Bencz Boldizsár Emberét tehát a céltalanná vált életösztön vezérli, melyet csak azért nem rombol le és semmisít meg, mert a Halál abszurditása és a Háború cinikus mohósága ezerszer értelmerlenebb magánál a póre életösztönnél is. Ilyenformán érthető, hogy a miniatűr új tragédiát nem „megmentő” égi szózat zárja, hanem a Spherák kórusának tényközlő szavai:

Hiterombolt fekélyek vagytok a földön,
a mindenlelkeken pusztító féreg,
de tiétek mégis
kezdetből örökig az Élet, —
ámen.

A *Hiteromboltak* költőjének tehát nincs föltétlen hite. Sem a transzcendens hatalom, sem az ember életének látványa nem nyújt számára oltalmat, sőt, mintha az utópiáktól is menekülne már, hogy elkerülje az önámítás csapdáját. A semmi peremére szorult, mint minden olyan ember, aki a végső kérdések imperativusát nem tudja részfeladatok vállalásával ellensúlyozni. *Mindenségáhitatú nihilizmus* az övé, mondhatnánk, mely a modern költészetből jól ismert disszonanciák révén ölt testet, akkor is, ha a költő a „metropolisok fájdalomról”, a „felajzott úrben és térben összesöpört jajokról” szól, és akkor is, ha a szociális költészet apparátusát használva, a „fekete kenyér” és a dehumanizáló nyomor bácskai képeit hozza előtérbe.

Bencz Boldizsár költészetének ez a sötétséggel vastagon bevont, erős fényforrása azonban igen gyorsan gyengülni kezdett. Verseinek sorozata,

mintha elvágták volna, hirtelen megszakad: 1933-ban már egyetlen sorát sem olvashatjuk a *Kalangyában*. 1934-ben újra fölöttnik, de most már a *Híd*ban, ahova Algériából küldi verseit. Szirmai Károlyt csak egy novellával, majd 1939-ben két „magyar fájdalomú” költeménnyel keresi föl, megszállás alatti lírája pedig úgyszólván szóra sem érdemes már, annyira nélkülözi a lélek lázait, a feszítőerőt, az egybeélt ellentmondásokat.

Ilyen körülmények között a *Kalangyának* nyilván műhelyrovatot kellett volna nyitnia, hogy az újonnan megszólalók térhez és kibontakozási lehetőséghez jussanak. Szirmai Károly azonban hallani sem akar ilyesmiről. Annyira fél és iszonyodik a dilettantizmustól, hogy merev határvonalat húz a költő és a műkedvelő között. A költő költőnek születik, nincs szüksége korrepetitorokra, a dilettánsból viszont „semmiféle szeretet és dédelgetés sem csúhollhat ki tehetséget”, senki sem csinálhat belőle költőt, bizonygatja¹³, s végső fonkon igaza is van, azt azonban nem látja be, hogy gyakran a legragyogóbb tehetség is a dilettáns álarcában lép fel, melyet, megannyi gyengécske művel maga mögött, csak öneszmélése egy magasabb fokán vet le. Éppen ezért Szirmai Károly elutasítja a „palántanevelés” feladatát¹⁴, s a közölhetőség szubjektíve kialakított nivójához ragaszkodva, a működésben levő verselőkre próbál támaszkodni: az irodalmunkhoz változatlanul erősen kötődő „emigránsokra” (Fekete Lajos, Csuka Zoltán), a *Kalangya* mellett szívósan kitartó két költőre (Berényi János, Dudás Kálmán) és azokra, a lap koncepciójától „idegen”

¹³ *Írói felelősségem*, i. m.

¹⁴ Nagyon ritkán szánja el magát új nevek felfedezésére, s választása akkor sem mindig szerencsés. Vig Erzsébettől pl. karácsonyesti dalocskát, Istenhez fohászoló versikét és „élet-naplót” közöl arról, hogy a bánat és a szenvedés nehéz óráival szemben mily kevés is az öröm. Megtetszik neki bizonyos Kardoss Tilda parfümös erotikájú, érzelmes verselése, 1936-ban nem kevesebb, mint 12 szövegét publikálja, majd amilyen váratlanul futtatni kezdte, oly gyorsan el is ejti. Talán csak egy igazi fölfedezése volt, 1940-ben, midőn Csépe Imrét mutatja be az olvasónak, nem kis örömmel állapítva meg: „Ezeket a verseket egy máliugyosi parasztlégeny írta, aki napszámból tengeti életét” (K. 1940. 1. sz.). — Pusztán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg hogy a *Téglák, barázdák* c. antológia (*Híd*-kiadás, 1947) jegyzetanyaga Csépe indulását a harmincas évek derekára teszi és a *Híd*hoz fűzi, ami érthető is, hiszen a felszabadulás utáni évek tavaszlázában egyértelműen szégyenfoltnak számított a *Kalangyával* való együttműködés. A megtevesztő adat útja azonban ezzel nem ért véget. „Első versei a harmincas évek elején jelentek meg a *Híd* c. folyóiratban” — állítja a *Magyar Irodalmi Lexikon* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963), majd Borí Imre *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966) vonatkozó fejezetében Mayer Ottmárral, Schwalb Miklóssal, Lőrinc Péterrel és másokkal együtt szintén, a „*Híd* írói körébe” sorolja Csépet. Később, 1968-ban Szeli István már a „*Kalangya* táborában” látja, ám tanulmányának Cséperől szóló bekezdésében mégis megállapítja: „1936-ban írja első verseit, amelyek a jugoszláviai magyar lapokban, a *Kalangyában* és a *Híd*ban jelennek meg...” (*A negyvenes évek irodalma, Híd*, 1968. 7–8. sz.) Az újabb kutatások mindezzel szemben arról tanúskodnak, hogy Csépe Imrétől *egyetlen sor* sem jelent meg a háború előtti *Híd*ban (I. Pató Imre: *A Híd repertórium 1934–1941*, Hungarológiai Intézet, Forum Könyvkiadó, *Híd*, 1976).

szerezőkre, kik a színvonal megőrzéséhez járulhattak hozzá időnként műveikkel (elsősorban Laták István, Arató Endre, Gál László, Reményi József).

VISSZFÉNYEK JATEKA

Amikor Szenteleky Fekete-verseket is publikálni kezd 1932 nyarán a *Kalangyában*, a költő már csaknem három éve Pesten él. Kötete jelent meg odafönn¹⁵, fölfügycelt rá a kritika, Baumgarten-jutalomban részesült, s itt nálunk, az „álcák alatt” nyilván úgy látszott, hogy közte és irodalmunk között meg fog szakadni a termékeny együttműködés. A dolgok azonban másként alakultak. Fekete Lajos egészen 1936-ig aktív munkatársa maradt a folyóiratnak, a háborús években pedig, szemlátomást fásulttan és szárnyaszegetten már, de ismét irodalmunk szolgálatába állt. Ennek a huzamos, voltaképp töretlen vonzódásnak igen bonyolult a képlete. Éppen ezért a kézenfekvőnek látszó feltevés, miszerint a kisebbségi sors nyúgeitől megszabadult s azonnal fővárosi költővé „avanzsált” Fekete Lajos elsősorban értelmiségi szolidaritásból küldözgette el hozzánk továbbra is verseit, nem világítja meg kellőképpen kapcsolattartó ragaszkodásának lényegét.

Annak ellenére, hogy viszonylag gyorsan költészetünk élvonalába küzdötte magát, Fekete Lajos valójában sohasem érezte otthon magát Vajdaságban, sohasem tudott gyökeret verni síkságunkon. Újra meg újra korán „megszakadt” gyermekkorának emlékei horgadtak föl tudatában, s ha a testi-lelki kiszolgáltatottság és tájunk szellemi parlaga elől menekülni óhajtott, himnusozó szabad verseiben mindig a sasok lakta erdélyi bércek magasodtak föl harmóniát ígérőn. „Ütszéli verebek kövérre híznak, de sasmadár / erre le se száll — itt nem becsülik az éneket!” — méltatlanokodik egyhelyt, másutt pedig, elveszett édenét és „tíz éve keserű pocharát, a Bácskát” összehasonlítva, így határozza meg kilátástalan helyzetét: „Ó, vihar úzta a sasfiókot s messzi támadt / tüzekre vágyott, s most e rengeteg szabad / börtön, e végtelen sík, e végtelen börtön / ege bezárt. Idegenségérzetét azonban talán mégis *Vissza a hegyekbe* című költeményében szólaltatja meg a legnagyobb erővel:

Most már megteltem síkos fürtelemmel,
itt út porába hullnak a napok
és szent madarak a verebek.

...

Rútul születnek itt a szépek,
mit előntenek a mocsarak.

¹⁵ *Tengerzúgás*, Vajdasági Könyvbarátok kiadása, Budapest, 1931.

A lábam vérzem fel süket göröngyben
s meg nem kölykezhetsz a gondolat.¹⁶

A meddőségtől és a kipányvázottságtól való iszonyodásának ilyenféle futamai természetesen még fentebbi feltevéseinket támogatják. Alkit ennyire meggyötör egy „hagyománytalan” vidék fojtó atmoszférája, az a magyar irodalom fellegvárába kerülve, nyilván minden igyekezetével azon lesz, hogy segítse porral és mocsárral bajlódó, elhagyott társait. Csakhogy Pestre távozva, Fekete Lajos sem a mindennapok sem az irodalom vonatkozásában nem hazaérkezik, hanem ismét idegenbe. Igen gyorsan rá kell döbbsennie ugyanis, hogy a magyar Parnasszuson sem „becsülik az éneket”, legalábbis azt a változatát nem, melyet ő kisebbségi költőként sikerrel kimunkált.

A magyar líra fő áramában ekkortájt már mind ritkábbak és elcsituló tendenciájúak az avantgarde törekvések. A fiatal Radnóti Miklós, igaz, épp most idézi elő akarattal a Sturm und Drangot költészetében, és a nyugatosok hatása alól kivonva magát, az expresszionizmus irányában keresi a maga útját, nemsokára azonban felhagy ebbéli kísérleteivel, hisz „az expresszionizmus 'életet' tartalmai már elérhetetlenek számára.¹⁷ Szabó Lőrinc is lázadó expresszionistaként érkezik az előző évtizedből, költészete azonban mind az életérzés, mind a poétikai eszközök tekintetében egyre inkább a „különbéke” felé mutat már. És Illyés Gyula is mind messzebb sodródik a húszas évek második felétől, amikor még ifjonti hévvel lázadni tudott a „logikus rendben sorakozó” jelenségek „szennyestiranizmusa ellen”, büszke volt szabadságára, kötetlen szavaira, Kolumbus kedvére, s töretlen hittel hirdette, hogy „A költő nem énekel az esőről. Esőt csinál”.¹⁸

A fiatalabb magyar lírikusok nagy részének kísérletező kedve alábbhagy tehát, s Fekete Lajosnak azt kell tapasztalnia, hogy ha érvényesülni akar, abba kell hagynia az „esőcsinálást”, és a játékszabályokhoz igazodva, el kell indulnia a mives kötött formák felé.¹⁹ Annál inkább,

¹⁶ Első idézetünk a *Kéve* c. antológia elé írt *Egyetlen szál kalászból*, a második a *Pusztába hördült imádságból* való. A *Vissza a hegyekbe* c. verssel együtt mindkettőt közzétette a *Szent grimaszban* is (a *Vajdasági Írás* kiadása, Szubotica, 1930).

¹⁷ Radnóti Miklós alexpresszionizmusának kérdéseit Bori Imre taglalja *A szecessziótól a dadáig* c. művében (Symposion Könyvek 20, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1969. 213—215. l.).

¹⁸ *Sub specie aeternitatis, Dokumentum*, 1927. III.—Újabbán: a *Haza a magasan* c. kötetben (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 803—808. l.).

¹⁹ A folyamatot a *Tengerzúgásról* írt Illyés-kritika is gyorsíthatta. A legtöbb kifogást Illyés ugyanis épp az „esőcsináló” Fekete Lajos ellen emelte, a versek *kerekességének, csiszoltságának, formába szorítottságának* hiányát emelve ki (*Tengerzúgás, Nyugat*, 1932. I. 168—169. l.; újabbán: *Iránytűvel* I., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 87—90. l.). Megítélésünk szerint Illyés kritikájának is része lehetett abban, hogy Fekete Lajos megírta *Intő sorok egy versvegyész-*

mert az ő „májusi csodáira” nem csupán a magyar irodalom nem tart igényt, de a világgazdasági válság következtében is egyre sivárabb és távlatatlanabb félféudális magyar valóság sem.

Az átállás azonban korántsem zökkenőmentes. Bár eleinte rá sem eszmél, Fekete Lajost alapjaiban rendíti meg a kényszerű felismerés, hogy a jugoszláviai tartózkodása során alkotott líra „alacsonyabb rendű”, s mint ilyen felülvizsgálásra szorul. Innen van, hogy költészetében (kiszárvatatva újra fölhangzik idegenségének fájdalmas dallama.

Pálmás vágyak még rohamoztak
néhány éve, hogy idejöttem,
de már tudom: lombtalan élet
és zordon napok közt kikötöttem —

borong el rezignáltan, majd másutt, korábbi Vajdaság-ellenességének intenzitásához mérhetően, börtönbe zártságának képeit sorakoztatja föl:

Milyen rabság! szegény földem te,
elvesztem itt a partjaid között.
Pár éve már, de pontosabban: öt
nehéz esztendő múlt, hogy itt ülök

a foglyul ejtő napok rácsa közt.

Úgy érttem meg egy zaklatott vidékről,
mint madár, kire tüzes pernye száll,
s ha szárnyam mégse fogta tűz, a sár
bizony bemocskolt s már lehajtanám
fejem a békesség lábainál.²⁰

Amennyiben a megtáruzkodás e beszédes gesztusai felől szemlélődünk, nem lehet kétséges, hogy versküldeményeivel Fekete Lajos nemcsak segíteni kívánt a segítségére egyébként nagyon is rászoruló *Kalangyának*, hanem közvetve, ösztönösen szinte, óvni kívánta azt a líraiságot is, melynek alapjait nálunk vetette meg. Költői gyakorlata és vágyképzetei között kollízió létesült tehát, s kedélyének „meghasadtsága” messzemenően irányt szabott tájékozódásának.

Már vajdasági lírájára is jellemző volt a tematikusság, bizonyos témák epikai jellegű *megverselése*. Legjobb himnuszaiban és elégiáiban azonban a nyelvi teremtmény túlsapott az értelmi vázon. A hosszú, pulzáló sorok

hez c. versét (*K.* 1933. I. sz.), melyben védekezőn kel ki a „kis lombikokban” forralt költemények, a sok hókuszpókusz között készülő „versképletek és verssorok”, valamint a „rímöngészs” ellen.

²⁰ Idézeteink a *Százszor indultam* és a *Napok rácsa közt* c. versből valók. Mindkettő a *Vassal és jobázzal* c. kötetben olvasható (a Janus Pannonius Társaság kiadása, Pécs, 1934).

látszólag gáttalan menetelése nemcsak a szorosan vett költői „üzenet”-et teljesítette ki, hanem azzal egyidejűleg és szerves egységben hangzásbeli és képi szenzációkat is kínált. Mondhatnánk akár úgy is, hogy ihlete és versének külső formája harmonizált egymással, függetlenül attól, hogy diszharmonikus tépettség vagy szomjú áhítat határozta meg alkotói pillanatát. Miután azonban tájunktól elszakad, mindaz, ami lírai összeszedettségének kiapadhatatlan forrása volt: az időlegesnek hitt gyökértelenség, az állandó átutazói státus és készenlétben levés, egyszóval létének minden eshetőséget megengedő nyitottsága egy csapásra semmissé lett, és egy *definitív, megmásíthatatlan* otthontalanságérzetnek adta át helyét eszmélkedésében. A már említett objektív körülmények mellett épp ez a *szubjektív lehatárolódása* vezetett oda, hogy Fekete Lajos mind kisebb és kisebb köröket tudott csak leírni, mígnem költészete hamvába roskadt a háború alatt.²¹

A lehatárolódás gyűrűjén három fő irányban próbál áttörni: nyomatékositja nagyvárosi számkivettségének élményeit, még határozottabban gyermekkori emlékei felé fordul, mint korábban, és, mintegy a jelen egy lehetséges pozitív pólusa után kutatva, vidéki, természetbeli jelenségeket, helyzeteket, eseményeket versel meg garmadával. Ezek a költemények már szigorú logikai fonalat követve, gondosan megválogatott rímek, képletükben pontos strófák révén bomlanak ki, nemegyszer pedagógiai célzatú tanulságokat is kínálva záradékkul. Hasztalan azonban minden csillogásuk, csiszoltságuk, poétizáltságuk, hiszen a külső formát itt már csaknem kizárólag passzívan kölcsönzött elemek alkotják, melyekre az a feladat hárul, hogy eleve adott, zárt, metafizikai dimenziók nélküli mondanók hordozói legyenek. Nem véletlenül figyelt föl tehát már Reményi Sándor arra, más kontextusban természetesen, hogy Fekete Lajos „népies fordulatai, egy-egy változata, hanghordozása (...) Petőfire emlékeztet”.²² Mindez pedig azt jelenti, hogy költőnk a harmincas évek első felében egyre kevésbé tud szinkrónba kerülni a korrallal, egyre ritkábban tud úgy megszólalni, hogy szavainak hitelét ne rontsák le időtlenné, sőt részben anakronisztikussá vált lírai magatartásának árulkodó jegei.²³

²¹ Fekete Lajos költői hanyatlásának okát természetesen nem az expresszionista szabad verstől való eltávolodásának pusztá tényében látjuk. Nem hiszünk abban az előítéletben, miszerint maradandó költészet csakis kötött formákból sarjadhat, de abban, a korai avantgarde képviselői által többször hangoztatott „evolúciós” nézetben sem, hogy egyedül a szabad vers fejezheti ki adekváтан a modern ember tudatartalmait. Ha így volna, József Attila költészetének időálló rétegét kassákos verseiben kellene keresnünk, holott evidens, hogy pl. a végsőkig „kötött” *Eszmélet* összehasonlíthatatlanul gazdagabb és teljesebb értékű, mint azok.

²² *Vassal és fohással*, K. 1935. 5. sz.

²³ Hadd szemléltessük visszaesésének méreteit néhány példával is.

Elvérzett erők fáklyái égnek:

itt ember küzdött a végzetével: a vér és a füst szaga
kavarog. Fehéren riaszt millió bordaroncs, koponyák

Csuka Zoltán pályája hasonló tanulságokat kínál. 1933-ban hazatér Magyarországra, az új környezetben rövidesen válságba jut, attér a kötött formákra, s mintha csak tükön megállapodott volna Fekete Lajos-

halmaza barnán kísért; az ellángolt világ hamuja szitál.
És égfelé-káromlásnak-épült bábeli csodák kolosszumából
csupán egy vörös téglá maradt —

énekli még itt nálunk, Vajdaságban (*A hatodik napon, Szent grimasz, 26. l.*), s e meggyőző látomással ilyenféle strófákat állíthatunk szembe alig néhány évvel későbbi terméséből:

Míg ti szálltok ködtakarta
ég-közön és föld-közön,
addig a városban én is
új tanyámra költözöm.

Kocsi dőcög, baktat a ló
a budai köveken,
fuvarosom a bakon ül
én meg gyalog követem.

(*Novemberi költözködés, K. 1932. 7. sz.*)

Idézeteink nem szorulnak kommentárra, minthogy azonban tendenciózan választottuk meg őket, nem lesz talán érdektelen, ha két olyan verset is párhuzamba állítunk, amely hasonló érzelmi-gondolati indítékokra vezethető vissza.

Fekete Lajos a húszas évek végén megírja a Szentelekynek ajánlott *Bácskát*, mely Szenteleky *Bácskai éjjelénél* is erőteljesebben érzékelteti tájunk szellemi dermedtségét.

Ó, fuvatlan kürtök
és veretlen dobok
és feszítetlen
nagy kötelek.
Milyen erőnek
kéne itt jönni,
hogy feltépné
a nagy kötelet —

indítja tiszta, sallangmentes hangon a költeményt, s ezt a hangot mindvégig ki is tudja tartani (a vers kapcsán l. *A költőiárs válasza* c. elemző kommentárunkat, *Magyar Szó*, 1975. VI. 22.). Amikor azonban Szenteleky meghal, Fekete már igen messze van a koncentrátságnak ettől a fokától. „Víg halotti dal”-lal búcsúztatja társát (*K. 1933. 10. sz.*), abban a reményben, hogy a „vidámság” meg fogja növelni az olvasóban a veszteség súlyát. Kísérlete azonban nem jár sikerrel. A vers naiv dikciója és banális rímelése, mint alábbi idézetünk is tanúsítja, már semmit sem tud földmutatni Fekete egykori Bácska-élményéből:

De újfajta fájdalom ez,
nincs benne bánat,
kiddölt egy fa, de helyébe
majd egy másik támad.
Bólogass csak, zengj a szélben
kukorica-cábla,
nem halt ő meg, nyárderekán
ki hisz a halálba’?

sál, 1936-ban ő is beszünteti a költői együttműködést irodalmunkkal, hogy aztán a háborús évek során verseivel (is) visszakanyarodjék a *Kalangyához*. Ezek a csaknem megegyező mozzanatok azonban csak a jelenségek szintjén igazíthatnak el bennünket; Csuka Zoltán alkata, költői temperamentuma és létélménye ugyanis egész sor lényegbevágó eltérést is eredményezett.

A *Kalangya* indulásakor Csuka Zoltán még mindenestül jugoszláviai magyar költő. Mint akinek esze ágába se jut, hogy valaha is távozhat innen, lankadatlan kedvvel organizál, járja a vidéket, előfizetőket toboroz, műhelyben pedig egymás után szökkennek szárba azok a minden félelmet és kételkedést legyűrő, rendíthetetlen optimizmust világgá kiáltó versek, amelyeket majd legjobban kötetébe gyűjt nemsokára.²⁴

Már a korabeli kritika kiemelte, hogy Csuka Zoltán költészetének általában, a *Tűzharangnak* meg szembeszökőn a hit a motorja. Csuka „eddig sem menekült szimbólumok, homályosságok, claudeli misztikumok felé, hangja mindig biztos és józan volt, mint akinek rendíthetetlen a hite” — írja kritikájában Szenteleky²⁵, majd a kötetre térve át, különböző változatokban újra meg újra leszögezi: „Csak előre néz, mindig a holnapba néz, mint a nagy Hittől megszállott apostol, mint csillag után menetelő napkeleti király, aki egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy egy világot megváltó gyerek született a csillag alatt”; „Nem ismerek még egy költőt, aki ennyire a holnapban élne, hinne, lélegezne, vergődne és vigasztalódna, mint Csuka Zoltán”; „Csak az érdekli, ami a holnapé, ami haladást, hitet, beteljesülést jelent”; „... nem hiszi, hogy a gonoszság és a butaság elpusztíthassa az embert, az életet, az igazabb, teljesebb, tökéletesebb holnapot. Optimizmusa acélos és törhetetlen”; „Mindig a holnapba néz, képzelete nyugodtan berreg és repül, mint repülőgép a szélcsendes azúrban, és kollektív tökéletességek felé vezet az útja”; „Csuka Zoltán a pokoli kataklizma elképzelése után sem veszíti el a jobb jövőbe vetett hitét, azt a zúgó, ragyogó optimizmust, amely szétmállasztja a gonosz, buta bakacsint a holnap egéről” stb. stb.

Szenteleky kritikája tehát (vagy inkább méltatása, hisz nyilvánvaló, hogy a szerkesztő itt nemcsak a költő, de legalább annyira az irodalom-szervező Csuka Zoltán előtt is fejet kívánt hajtani)²⁶ szinte minden mondatával azt sugallja, hogy a törhetetlen optimizmus és a rendíthetetlen hit eleve *költészetteremtő erő*. Furcsa, a valós poétikai kérdéseket leplező kiindulópont ez, hisz nem sokkal később, a szocializmus időszakában, ma-

²⁴ *Tűzharang*, a *Kalangya* kiadása, Novisád, 1933. — A kötet, melynek több versét a *Kalangyában* is közölte Csuka, valójában 1932 végén jelent meg. „Kedves Zoltán, nagyon nagy örömet okoztál a *Tűzharanggal*, igazi karácsonyt loptál a lelkembe vele. Gyönyörű könyv” — írja Szenteleky 1932. december 24-én keltezett köszönőlevelében (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 305. l.).

²⁵ *Tűzharang*, K. 1933. 1. sz.

²⁶ Ezzel kapcsolatban l. 1931. augusztus 20-án, Szirmai Károlynak írt levelét (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei*, 221. l.).

gabiztos ítéseink pontosan az optimizmust tették meg mindent eldöntő indikátornak. Ha a verselő „jövőbe látó” bizakodása egeket rengetett, lelkesen költővé ütötték őt, ha viszont a hurrázás derűzúdító frázisait óvatosabban, vagy ne adj’ isten, egyáltalán nem adagolta, máris a burzsoá csökevényesség szagától fintorogtak, s pedagógiai felsőbbrendűséggel próbálták jó útra téríteni az eltévedt bárányt. S mennyi időbe és energiába került, míg ugyanezek az ítések végül nagy nehezen megértették, vagy legalábbis belenyugodtak, hogy a líra esztétikai értéke nem az optimizmuson és nem a pesszimizmuson áll vagy bukik, hanem elsősorban azon, hogy a költő mekkora tehetséggel, erudícióval formálja műegésszé a nyelvi anyagot.

Szenteleky Kornél kiindulópontja tehát ma már föltétlenül revízióra szorul, s ezt megközelítő pontossággal épp Csuka Zoltán hitének és hitéből következő versmagatartásának megvilágításával végezhetjük el.

Csuka Zoltán felfűtött expresszionista lokomotívként érkezett a vajdasági síkra, s bár tudatában ott kísértettek a háború meg a vesztés forradalmak emlékei, ifjú tenniakarásában érzelmileg radikálisan elvetette a remények megcsúfoltatásának tényét. Mintha mi sem történt volna, „új apostoloknak” látta a költőket, kiknek, a gyárszirenák és mozdonyok énekére ügyelve, az élet diadalát kell himnuszozniuk és azt, hogy a technikai civilizáció gyors fejlődése következtében holnapra mindenképp egygyékapcsolódnak majd a „távoli földrészek” embermilliói. Minthogy azonban a világban lejátszódó események már nemigen és mind kevésbé táplálták a testvériesülést, az örömsős élet eljövételének gondolatát, Csuka Zoltán utópiája lassanként imagináriussá lett. Azt is mondhatnánk akár, hogy a hitéről lemondani nem tudó költő idővel egyfajta *ateista vallásosság* pozíciójára sodródott, melyet természetszerűleg annál kitartóbban védett, minél rombolóbban ostromolták meg a „történelmi” idő hullámai.

Ennek az ateista vallásosságnak, de nevezhetjük abszolutizált hitnek is, az a merőben idealista feltevés képezi a súlypontját, hogy a kozmoszban, és persze itt a földön is, *ab ovo* adott törvények irányítják a változásokat, az eseményeket, az egész fejlődés menetét. Az élet építő erői ismételten megütköznek a romboló hatalmakkal, s noha az öröktől tartó csatározásban nemegyszer az utóbbiak kerekedtek felül, a végső győzelem kétségtelenül az áldásos építésé lesz. Azt jelenti ez, hogy a védekező Csuka Zoltán vallójában *belső lélekkel ruházza föl* a világfolyamatot, minek következtében lírája lépten-nyomon profétikus bizonyosságok hirdetésébe csap.

Baglyok huhogó koncertje is hiába, ...
hiába romokból a visszafenyegető múlt is,
élnek, erősen élnek a csókok
s belőlük felfeszül
a mindenén átlépő élet—

vallja kikezdehetetlen meggyőződéssel²⁷, szinte fényévnyi távolságra még József Attília *Eszméletének* „meglett emberétől”, ki a külső és belső világot egyszerre fürkészve, fel meri tétélezni, sőt tudván tudja, hogy „az életet / halálra ráadásul kapja”. Másutt ugyanezt a bizonyosságot így fogalmazza meg Csuka Zoltán:

A kerék most mélybelendül
s vele száguldunk mi is
de forog a kerék s biztos hogy mindannyian
a feltörő lendületben is benn leszünk.²⁸

Vagy:

Most fájdalomban, keserű ízű jajokban vonaglik
a kontinensek teste
költők cserepes szájjal a nagy szülést kiáltják
s mindezen túl édes ízeit mégis folytatja az áldott
és szakadatlan élet.²⁹

Vagy:

a ti dalotok jön dübörögve, hozza a megértést
a ti dalotok a himnusz a fűben, fában és pattanó virágban
minden madárban és állatok élő tengerében,
mozdonyaitok dördülő futásán, gépkocsik nevetésén,
aeroplánok messzi dongásán s motorok kórusában
s vele jön a ti beteljesülésetek, mely minden emberé.
Költők, fel a fejjel!³⁰

Az abszolutizált hitnek ilyen manifesztációi kedvezőtlenül befolyásolják Csuka Zoltán verseit. Nem pusztán azért, mert az „Előre hát mind, aki költő, / A néppel tűzön-vízen át!” korunkban időszerűtlenné és lehetetlenné vált eszményét állítják példaképpül, mert a történelem Csuka apokaliptikus látomásait megsokszorozó módon bizonyította be, s bizonyítja napjainkban is változatlanul, hogy létünket illetően eleve elrendeléssel, bizonyossággal nem számolhatunk, hisz a világ eseményeinek mélyén semmiféle „benső lélek” nem munkál, hanem mert a prófétáló lírai magatartás szükségképpen leegyszerűsítéseket eredményez. Ha tehát abból indulunk ki, hogy a „nagy versek jelentős része erős *ambivalenciákon* át jut el végső *esztétikai egyensúlyához*”³¹, akkor azt tapasztaljuk, hogy

²⁷ *Baglyok hangversenye*, K. 1932. 6. sz.

²⁸ *A kerék mélybelendül*, K. 1933. 5. sz.

²⁹ *Ezerizű élet*, K. 1932. 5. sz.

³⁰ *Költők, fel a fejjel*, K. 1932. 1. sz.

³¹ Németh G. Béla: *Még, már, most; 11 vers*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 273. l.

Csuka Zoltán költészete híjával van csaknem minden belső kettősségnek. Verselése a jó és a gonosz, a világos és a sötét erők egyszerű ellentétezésének pilléreiren nyugszik.

Ezzel persze nem azt kívánjuk állítani, hogy amit Csuka Zoltán a kor tüneteiről, a „meddő konferenciákról”, a „korszaikkalkotó impotenciáról”, a „milliók fájdó arcáról”, a „gyűlölet fényezőiről”, a „romlott tudósokról”, a „karrierre vágyó politikusokról”, a „beteg szadista ösztönről” stb. versbe foglalt, eleve érdektelen. Erről szó sincs. Meglátásai és diagnózisai, sajnos, ma is aktuálisak, következőképpen értékesek is, értékük azonban nem annyira esztétikai, hanem inkább etikai jellegű.

Csuka Zoltán ateista vallásossága ugyanakkor más irányban is definiálta költészetét. Makacs autoszugesztívóval fenntartott hite hatalmas helyzeti energiákat halmozott föl, melyek aztán sisteregve, robbanva törtek maguknak utat, emlékezetes képsorokkal, expresszionista futamokkal, izzó látomásokkal ajándékozva meg költészetünket. Innen szemlélődve, föltétlenül igaza is van Szentelekynak, midőn azt állítja, hogy Csuka költeményei „páratlanul állnak a modern magyar irodalomban, sőt külföldi hasonlóságok után is hiába keresünk”. Minthogy azonban ezek, a harmincas évek elején csakugyan páratlan versek a lírai attitűd fentebb vázolt ismérvei folytán viszonylag ritkán szerveződhetek, József Attila meghatározásával élve, „végső szemléleti egésszé”³², határfokuk ma már jóval kisebb, mint volt a jugoszláviai magyar költészet egykori konstellációjában.

Magyarországra költözése után Csuka Zoltánban igen heveny és fájdalmas módon ugyanazok a folyamatok játszódtak le, amelyeket már Fekete Lajos kapcsán konstatáltunk. Verssel 1934 tavaszán jelentkeznek újra a *Kalangyában*³³, ám „túljutottságának” oly sokatmondó tanúságaként strófáit ekkor már lkorántsem az abszolútizált hit uralja, ellenkezőleg, a tűnődő szemlélődés és a rezignált mélabú afölött, hogy „valksötét az éjjel útja”, „meghasadt a kozmosz itt-ott”, s nem tudni, mi lesz az, mi „égbeszőlőkent gépeinkről” visszaránt bennünket: „föld ereje, menny, pokol, vagy ősi, átkos szürkesség” (*Éneklő alkonyat*). Ezzel párhuzamban új helyzetének mögöttesét is föltárja:

Kenyérért küzdök, köröttem száz autó
ugat, szalad a fényes utakon
s bennem két korszak egymásnak feszülve
küzd és nincs fény a nagy borulaton.

³² *Irodalom és szocializmus; Tanulmányok, cikkek, bírálatok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 119. l.

³³ Az *Éneklő alkonyat és a Minek is bántsalak?* c. verset a folyóirat 1934 áprilisi száma hozta.

Lám, idegenből idegenbe jöttem,
veszett örvény kering és elragad,
s két korszak közt a reccsenő mélységből
arcod nézem s a tűnő hidakat.

(*Miért is bántsalak?*)

A prédikátori pulpitus tehát romba dőlt, a *Tűzharang* Atlantisza hirtelen alámerült, s a költő pontosan azt az egzisztenciális kiszolgáltatottságot rögzíti, melyet évtizedekkel később, Csuka versét aligha ismerve, egy másik költőnk is megénekel: „Végre kimondhatod / váratott soká: / / van honnan szökni, / de nincs hová.”³⁴ Ezzel a szorongással és világhiány-érzéssel azonban Csuka Zoltán valójában nem tud mit kezdeni. Menekülőn megpróbál visszatérni nemrégii verstípusához, ám a téglarengetegből már rekedten hangzik föl kiáltása az élethez, s inkább panaszkodó fohászra emlékeztet, mint tegnapi „energiás” énekeire³⁵; megverseli a baranyai egykekérdést, sorait azonban, teatrális gesztusokat is föllobbantva, már csak az ihlet mesterségesen gerjesztett tüze járja át³⁶; 1936-ban pedig elérkezik a „nagy szintézis”, a „mindent megértés” pillanatáig, amikor száz gyökerével a lírai én már mindenüvé elér, s mintegy elhallgatásának közelségét sejtetve, „sziklából tá simul” benne lassan a „feltörő ezer vágý”.³⁷

Irodalmunkkal a megszállás alatt veszi föl újra a kapcsolatot Csuka Zoltán. Könyv- és színikritikákat, képzőművészeti ismertetőket, önéletrajzi vallomást, magyar–jugoszláv kapcsolattörténeti dolgozatot, publicisztikai írásokat tesz közzé folyamatosan, szerteágazó tevékenységéből azonban mégis az a tucatnyi költemény emelkedik ki ágazán, melyet a háborús *Kalangya* évfolyamainak megsárgult lapjai őriznek — voltaképpen fölfedezetlenül.³⁸

Verseinek ez a vonulata sem a hangvétel, sem a poétikai eszközök, sem az eszmei tájékozódás tekintetében nem hozott meglepetésszerűen újat. A folyóirat figyelmes és jó emlékezetű olvasói ugyanarra a Csuka Zoltánra

³⁴ Gulyás József: *Végre; Pirossal, feketével*, Forum Könyvkiadó, 1972. 61. l.

³⁵ *Márciusi láz*, K. 1933. 5. sz.

³⁶ *Szülés az égbolt alatt*, K. 1934. 7–8. sz.

³⁷ *A nagy szintézis*, K. 1936. 6–7. sz. — E vers közlése után Csuka Zoltán, a költő csakugyan elnémul a *Kalangyában*. Mint ismeretes, *Sötét idő árnyékában* c. 1939-es kötetébe több olyan verset is felvett, amelyben ismét a nagyvilágra veti tekintetét, s felemeli szavát a növekvő embertelenség ellen. Verseinek erre a vonulatára azonban nem térünk ki, lévén, hogy egyetlen számottevő pontban sem metszi irodalmunkat.

³⁸ A Bori Imre szerkesztette *Márciusi zsoldár* csak 1933-ig követi Csuka Zoltán költészetének alakulását. Juhász Géza válogatása (*Előretolt állásban*, Forum Könyvkiadó, Újvidék—Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1966) valamivel tovább megy el, ám a háború alatt írt verseket már nem veszi tekintetbe, mint ahogy nem számol velük antológiájában (*El nem taposható csillagok, forradalmi költészetünk 1937—1977*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977) Ács Károly sem.

ismerhettek itt, aki öt esztendővel azelőtt búcsút vett irodalmunktól. S épp ez a fontos! Míg a fordulatot követő mámorosságban írónk zöme magafeledten ünnepli a vajdasági magyarság kisebbségi megpróbáltatásainak „végét”, nem gondolva a változás árára, s nem tudva rezonálni a háború okozta szenvedéssel sem, addig a lírikus Csuka Zoltán elboruló kedéllyel figyeli az eseményeket, s már 1942 elején a „milliók jajkórú-sára” felel:

Reng a föld, akár a tenger...
s mintha gályán állnál,
milliók jajkórú-sából
zeng az éjjel, a halál.³⁹

„Reccsenő mélységből” tört föl ez a vers is, akár a *Miért is bántsalak?* hét esztendővel korábban, s ettől az élménytől Csuka Zoltán nem is tud szabadulni többé. Nem sokkal később már azt panaszolja föl, hogy az Úr saját szemével veri, mert „nagyon lát”, mert végképp „felölt”, szemben a kegyetlen és balga étellel, mely az emberekben megújulva, marad a „rég, gyilkos gyermek”.⁴⁰ Majd a „nagyon látás” terhétől görnyedve, immár egyetlen menedékhéhez, a kedveshez menekül, tanítaná meg már őt „e gonosz földön az üdvösségre”.⁴¹ A *Kalangya* lassú ocsúdásának időszakában, 1943-ban pedig már definitíve úgy látja, hogy élete „két szörnyű háború” partjai között feszül.⁴²

S ami talán az iménti háborúellenes információknál is számottevőbb: ezeknek a verseknek az erőterében mutatkozik meg igazán, hogy mi is játszódott le Csuka Zoltán költészetében. Expresszionista korszakában „buzgó kiáltásai”, kevés kivétellel, a világhoz, az emberiség jobbik feléhez szóltak. Valójában a világgal folytatott dialógust, annak a jeleként, hogy egyéniségének integritása még sértetlen volt. Odakinn elszabadulni készült ugyan a pokol, a költő elméjét azonban még nem érték el a lángok. Egészen más a helyzet a harmincas évek derekán, Csuka Zoltán első nagyobb válsága idején. Ekkor már nem tudja megszólítani a világot, már töprengve tűnődik, s párbeszéd-igényét csak a hozzá legközelebb álló egyes ember megszólítása révén tudja kielégíteni. Háborús írájában is él ezzel a lehetőséggel, de mert válsága érthetően fokozódik, a világtól is egyre messzebb és messzebb kerül: olykor Istennel parolázik már, a sugallataira vár, vagy, ami még jellemzőbb, önmagával folytat dialógust, „önmegszólító” verset ír.⁴³

³⁹ *Mindszentek*, K. 1942. 1—2. sz.

⁴⁰ *Visszaeső élet*, K. 1942. 7—8. sz.

⁴¹ *Menekvés a kedveshez*, 1942. 12. sz.

⁴² *A jelszó*, K. 1943. 3. sz.

⁴³ Itt mindenekelött *Viharban* c. versére gondolunk (K. 1942. 5. sz.), melyben a világ elvesztésére s a lírai én teljes önmagára utaltságára a következő strófa a legszebb példa:

A „világtalan” kis sorozat legjobb darabjának a *Nyári éjszakát* tartjuk. Hadd idézzük teljességében:

Hold száll az égen és nevet,
csillagok a csöndet terelik.
Bolond világ; a csönd is csal,
az ég ágyúsót öklendezik.

Mint véres nyelv, tonkolattúz
villan az égre, aztán visszahull,
mögötte újra fölmerül
a csillagtenger változatlanul.

Fehér kis házunk föltekint,
ablakmellét bátran kitarja,
akárha vértanúként próbálja,
az örült világ előtt megállna.⁴⁴

A megszokott, állandó, hogy ne mondjuk, bagatell jelenségek elegyítése a háború rettenetével éppúgy nosztalgikus álommá nemesíti itt a mindennapi békét, akár Radnóti Miklós lírájában.

Szebben talán nem is búcsúzhatott volna irodalmunktól, de most már hosszabb időre, a költő Csuka Zoltán.

(Folytatjuk)

Véres a föld? — Be ne vérezz
egyetlen szóval, tettel senkit.
Minden hazug? — Te ne hazudj,
igaz legyél utolsó percig.

⁴⁴ K. 1944 6. sz. — Ez Csuka Zoltán utolsó verse a folyóiratban.